

Jiří Škabrada – Zuzana Syrová-Anýžová (eds.): Nejstarší venkovské domy ve východních Čechách. Univerzita Pardubice – Společnost pro obnovu vesnice a malého města, *Pardubice – Brno 2018*. 512 str.

Recenzovaná monografie se tím, jak poskytuje detailní přehled vývoje bádání o nejstarší dochované vrstvě zástavby poddanských usedlostí ve východních Čechách, blíží žánru časosběrných dokumentů. Hlavní snahou editorů je publikovat vše podstatné z elaborátů stavebněhistorických a dalších průzkumů nejstarších venkovských domů z východních Čech, resp. především z Pardubického kraje. Mezi takové řadí objekty, jejichž první stavební fázi se podařilo prokazatelně datovat do 16.–17. století. V sekvenci shromážděných dokumentačních a textových materiálů, jejichž data vyhotovení se kontinuálně klenou přes tři poslední desetiletí, se jasně zračí vůdčí badatelská role J. Škabrady. Díky kombinaci vzácného daru abstraktního uvažování se schopností sdělného formulování myšlenek utváří diskurs bádání o lidové architektuře už po čtyři desetiletí. Nejenže dokáže postihnout obecné vývojové tendence stavební kultury (konstrukcí, otopných zařízení, domových půdorysů atd.), ale také má mimořádný cit pro vyhledávání interpretačně stěžejních nálezných situací.

Právě nejstarší dochované venkovské domy představují nejnázornější příklad Škabradovy pověstné intuice. Bezpečně je rozpoznával už v 80. letech minulého století, tedy v době, kdy byla dendrochronologie v Československu ještě v plenkách. V rámci pionýrské fáze výzkumu, do jejíhož závěru spadají i první objevy ve východních Čechách, postupně precizoval svou představu o souboru typologických znaků charakteristických pro starobylé venkovské domy (např. *Škabrada 1977; 1986*). Premisy, jež primárně vyvodil z principů geneze vytápění hlavní obytné místnosti, principů majících obecnou platnost a výrazně se projevujících na celkové „anatomii“ domu, tehdy mohl demonstrovat jen na minimálním množství památek.

V rámci východních Čech sehrál roli iniciačního nálezu dům čp. 171 v Čisté na Litomyšlsku. Jeho průzkumem, realizovaným v roce 1988 a promptně a podrobně publikovaným, se začala odvíjet dlouhodobá Škabradova spolupráce se Zuzanou a Jiřím Syrovými (*Škabrada – Syrová 1989*). Jmenovaní na přelomu 80. a 90. let učinili v oblasti mezi Litomyšlí, Poličkou a Vysokým Mýtem celou sérii objevů analogických objektů, které také pohotově prezentovali (*Syrová – Syrový 1992*). Poté nastala publikační odmlka, třebaže J. Škabrada ve východních Čechách samostatně realizoval další závažné průzkumy venkovských domů s jádry ze 16.–17. století. S manželi Syrovými znovu spojil síly kolem roku 2000, kdy vedli velký badatelský projekt zaměřený na nejstarší dochovanou vrstvu zástavby rolnických usedlostí na historickém česko-moravském pomezí. Publikační výstup z této akce, která zahrnovala mj. řadu nových zaměření, velké množství dendrochronologických analýz a náročné archivní rešerše (provedené i pro celé vsi), byl ale dlouhodobě více než skromný, představovaný jedním dílčím článkem o okenních a dveřních konstrukcích. V něm byla na okraj publikována zásadní dendrodata k památkám klíčového významu (*Syrová – Syrový 2004*).

Až recenzovanou knihou autoři projektu vyrovnali mezitím už letitý dluh. Prodlěvu ale bohatě vynahradili, protože prezentují i své novější a zcela čerstvé průzkumy, a náдавkem připojují edice průzkumových elaborátů dalších badatelů. Předloženému sumáři dokumentačních materiálů je předržena hutná syntéza dosažených poznatků, vzešlá z pera J. Škabrady. V kapitole *Základní rysy typologie výstavby vesnických domů 16. a 17. století* je tematizován především proces proměny obytné místnosti od pozdně středověkého vývojového stadia k raně novověkému, s časovým těžištěm v předbělohorském období. Jedná se o nejdůkladnější rozpracování vůbec nejzásadnější autorovy teorie, již ve všech základních krocích promýšlel už v průběhu 70. a 80. let. Odlišnosti středověkého a novověkého stadia jsou demonstrovány pomocí jednoduchých vývojových modelů, znázorňujících genezi vertikální skladby trojdílného domu. V ní se zračí proměna hlavní obytné místnosti od dymné jizby, kde pobyt silně znepríjemňovaly zplodiny z přímo obsluhované pece, ve světnici s čistým způsobem vytápění, tzn. s kamny.

Hlavním poznávacím znamením nejstarších dochovaných domů, vykazujících znaky středověkého vývojového stadia, je výrazná výška stropu hlavní obytné místnosti, přesahující 3,5 m. Jak J. Škabrada už mnohokrát zdůraznil, dymné jizby dosahovaly této výšky principiálně proto, aby pobyt v nich byl relativně snesitelný. Teplý kouř se mohl hromadit v zóně nad hladinou ve výšce kolem 2 m. Jejím poklesu bránily větrací otvory, jimiž zplodiny průběžně unikaly do exteriéru, případně

do síně. Ve Škabradově pojetí s principem fungování dymné jizby bezprostředně souvisí druhý charakteristický znak starobyklých obytných místností, a sice dvouúrovňové uspořádání okenních otvorů – tří v pyramidové sestavě. Vrcholové okno by mělo primárně sloužit k odvětrávání zplodin, nachází se právě ve výšce kolem 2 m. Jakmile se změnil způsob vytápění z přímého na nepřímé (pec byla nahrazena kamny), docházelo i k postupnému snižování výšky stropu obytné místnosti, a to do úrovně kolem 2,5 m. Ve Škabradově výkladu je proces proměny jizby ve světnici nahlážen i ve vztahu k vývoji komorového dílu. Pro jizbové stadium je charakteristické dvoupodlažní řešení komorového dílu, který tak výškově koresponduje s vysokou obytnou místností.

Platnost nastíněné evoluční teorie nejnázorněji dosvědčují právě doklady z východních Čech, víceméně rovnoměrně rozprostřené na časové ose od počátku 16. do konce 17. století. Do první poloviny tohoto intervalu spadají domy s hodně vysokými obytnými místnostmi, pro něž je zároveň charakteristická pyramidová sestava oken na jedné ze stěn. Obytné místnosti domů pocházejících ze 17. století jsou naopak hodně různorodé, zvláště co do výšky stropu. V období těsně po třicetileté válce se začínají objevovat typické světnice, tzn. s výškou stropu kolem 2,5 m. V některých oblastech, což platí hlavně pro území mezi Litomyšlím, Poličkou a Vysokým Mýtem, se však až hluboko do 18. století ve velké míře stavěly světnice se stropy natolik vysokými, jako kdyby to byly jizby. Nicméně doklady pyramidových sestav oken se omezují pouze na příklady pocházející z předbělohorského období. Můžeme ale tento znak považovat za spolehlivé rozlišovací kritérium jizeb od světnic?

V odpovědi na tuto klíčovou otázku – zásadního významu i z archeologické perspektivy – došlo u J. Škabrady k výraznému posunu. Donedávna bez pochybností tvrdil, že vysoké obytné místnosti venkovských domů s pyramidovými sestavami oken byly původně dymnými jizbami (což je patrné mj. ze závěrů elaborátů stavebněhistorických průzkumů konkrétních domů, publikovaných v ediční části monografie). Nyní konstatuje, že „nevíme samozřejmě s určitostí, zda nejstarší z východočeských domů, jejichž vysoké obytné místnosti jizbového typu, vybavené ještě typickými větracími otvory, fungovaly v počátcích své existence skutečně jako dymné jizby“ (s. 26–27). Níjak ovšem nevysvětluje, jaké důvody ho nyní přivádějí k interpretační zdrženlivosti. Můžeme si je ale domyslet.

V posledním dvacetiletí nastal výrazný rozvoj výzkumu pozdně středověké obytné architektury v městském a vyšším sociálním prostředí, jehož výsledky do určité míry relativizují Škabradovy modelové výkladové rámce. Předně vyvstává otázka, zda je vůbec opodstatněné volit sousloví místnosti jizbového typu, jak se s ním operuje ve výroku citovaném v předchozím odstavci. Takové místnosti – s hodně vysokými stropy a pyramidovými (dvouúrovňovými) sestavami oken – se totiž v městském prostředí objevují od 14. do 16. století, přičemž veškeré známé doklady je nutné označit za světnice. Srovnatelné příklady z prostředí poddanských usedlostí, pocházející ze samého závěru středověku a počátku novověku, sice vykazují archaické konstrukční znaky (např. stěny jsou tvořeny srubem z nehraněných kuláčů), i takovéto formy se ale vyskytují v městském prostředí ještě v průběhu 16. století. Na Škabradově syntetizující stati v recenzované monografii zaznívá totální absence reflexe celé řady publikací jiných autorů, kteří v posledním dvacetiletí výrazně posunuli diskusi o typologii a vývoji obytných místností v pozdním středověku a časném novověku (např. *Rykl 2007a; 2014*). Byť tyto práce hlavně operují s příklady z městského a vyššího sociálního prostředí, byl to právě J. Škabrada, kdo před třiceti lety průkopnický ukazoval, jak je vysoce účelné, když se konstrukční vývoj obytných místností nahlédne v perspektivě od domů rolnických usedlostí po hradní paláce (*Škabrada 1991a; 1991b*). Za dnešního stavu výzkumu ale tato optika silně relativizuje jednoduché (snadno sdělné) argumentační vzorce, jichž se J. Škabrada není ochoten vzdát. Příkladem mohou být vzduté stropy roubených obytných místností (profil stropu připomíná valenou klenbu). Ve Škabradově pojetí by geneze těchto konstrukčních forem měla souviset se specifickým charakterem dymné jizby, protože podle modelové představy vzdutí přispívá k lepšímu odvodu dýmu z místnosti. Je-li ale daná dedukce prověřována na široké chronologické řadě konkrétních příkladů různého sociálního kontextu (tako *Rykl 2007b*), její přesvědčivost se rychle rozplývá. Ku prospěchu současného výzkumu kultury bydlení není nutné, aby J. Škabrada nahrazoval deduktivní způsob uvažování indukčním. Ignorováním studií talentovaných badatelů si ale zbytečně snižuje renomé.

Diskuse o nejstarších venkovských domech dlouhodobě naráží na skutečnost, že v naprosté většině případů zcela zanikly stopy po původním způsobu vytápění. V rámci prezentovaného souboru

památek z východních Čech pochází první nesporně doložená světnice z počátku 17. století. Je to roubený dům v Čisté u Litomyšle, na kterém lze v této souvislosti demonstrovat limity archeologického výzkumu. V nedávné době byl rozebrán za účelem transferu pro skanzenovou prezentaci. Při této příležitosti proběhl v celém půdorysu domu archeologický výzkum, jehož výsledky se rychle dočkaly řádné publikace (*Merta – Kolařík – Kmošek 2016*). Navzdory precizní exkavaci však nebyly zachyceny vůbec žádné relikty původního otopného zařízení v obytné místnosti. Důkaz, že prostora už od počátku fungovala jako světnice, předkládá J. Škabrada na základě průzkumu stěn síně, kde se dochovaly nenápadné stopy po ukotvení dymníku, přiřaditelného k první stavební fázi.

Protože otázka způsobu vytápění je pro interpretaci nejstarších dochovaných venkovských domů klíčová, inicioval J. Škabrada v rámci východočeské skupiny památek čtyři cílené archeologické akce, které měly tento problém napomoci řešit. Jednalo se o sondáže v koutech obytných místností, kde se kontinuálně nacházelo otopné zařízení. Ani jedna z akcí (v recenzované knize poprvé publikovaných) však nepřinesla kýženou náleзовou situaci, z níž by vyplynulo, jestli se tu zprvu nacházela dymná pec, nebo zde kamna stála od počátku. Zatím se tedy nepodařilo zopakovat archeologický objev dymné pece, učiněný ve světnici domu čp. 22 ve Zbečně na Rakovnicku (*Gabriel 1994*). Úspěchem této sondáže, již rovněž inicioval J. Škabrada, byly ostatně vyvolány právě výzkumy čtveřice východočeských domů. Ale ani zbečenský náleз pece nemůže sloužit jako opora *per analogiam* pro interpretaci nejstarších východočeských domů. Třebaže se zde zbytek pece nachází „předpisově“ přímo v koutu obytné místnosti, její roubené stěny v dnešní podobě kompletně pocházejí z mnohem mladší stavební fáze, přinejmenším o dvě století.

Příslib, jak prolomit „zamrznutí“ debaty o vývoji vytápění venkovských domů na přelomu středověku a novověku, představují postupně přibývajících nálezy gotických kachlů, přiřaditelné do kontextu poddanských usedlostí. Novější archeologickou literaturu, která přináší doklady kachlů datovatelných rámcově do 16. století (např. *Dreslerová – Kypita – Šulc 2004; Šulc – Kypita – Ježek 2009*), ba dokonce do 2. poloviny 15. století (*Vařeka et al. 2012*), ale J. Škabrada nereflektuje. V této souvislosti opakovaně upozorňuje na obecně známé dobové zmínky o škodách na venkovských usedlostech, způsobených během třicetileté války. Ze zápisů jasně vyplývá, že v této době byly domy rolníků běžně vytápěny kamny.

Škabradova úvodní stať zaujímá přibližně desetinu stránkového rozsahu knihy, zbytek z větší části vyplňuje katalog jednotlivých staveb, rozdělený do tří oddílů. První z nich je nejrozsáhlejší a nejdůležitější, čítá 16 hesel obytných domů, jejichž první stavební fáze lze na základě výsledků dendrochronologických analýz klást do 16.–17. století. Nápadně se koncentrují ve východní polovině Pardubického kraje, tři tvoří semknutou skupinu ve východním Podkrkonoší a jeden soliterní bod se nachází uprostřed Českomoravské vysočiny. V katalogu převažují domy vesnických poddanských usedlostí, zastoupeny jsou ale také stavby jiného sociálního kontextu: hospody a domy z okrajů historických jader malých měst. Katalogová hesla jsou stejně strukturovaná, ale vzájemně se liší pojetím popisných pasáží, hloubkou promyšlenosti stavebního vývoje a také rozsahem a kvalitou předložené dokumentace. Nejklavější rozdíl vyazuje kresebná dokumentace. Každé heslo obsahuje celkový půdorysný plán domu s barevně vyznačeným rozsahem stavebních fází. Některé jsou digitálně provedené, jiné ručně kreslené a vybarvené pastelkami, některé věrně zobrazují i detaily dveří a oken, jiné mají formu skic. V těchto kontrastech se odráží nejen obecný technický vývoj posledních desetiletí, ale i individuální pečlivost průzkumníků a měřičů. Katalog je vybaven velkým množstvím povětšinou kvalitních fotografií, které z převážné většiny pořídil J. Škabrada. Každé z hesel obsahuje archivní rešerši, k některým je připojen exkurz o opravách, které přispěly k záchraně a rehabilitaci často zubožených staveb. Smutné nicméně je, že mnohé z mimořádně cenných domů se dodnes nacházejí v havarijním stavu. A jeden byl nedávno zbořen.

Při listování katalogem těchto šestnácti objektů zaujme, že většina z roubených, popř. z převážně částí roubených staveb prošla složitým vývojem, který je srovnatelně dynamický s proměnami městské zástavby. Z nejstarších konstrukcí se nezřídka dochoval jen srub vlastní obytné místnosti, někdy ale jen drobné fragmenty dřevěných konstrukcí. Jen několik málo domů se dochovalo ve stavu, který umožňuje rekonstruovat celkovou vnitřní dispozici pro fáze ze 16.–17. století. K památkám prvního řádu bezesporu patří dům z Cerekvice nad Loučnou. Kmeny použité na jeho roubenou

obytnou místnost, mimořádně vysokou a rozlehlou, byly pokáceny v roce 1550, přičemž z řady stop vyplývá, že zdívo síně a patrového komorového dílu pochází z ještě staršího období. Neméně hodnotný je dům z předměstí Havlíčkova Brodu, který představuje první položku v chronologicky uspořádaném katalogu. Na roubení jeho obytné místnosti bylo použito dřevo pokácené v zimních sezónách 1510/1511 a 1511/1512. Dnes tento dům stojí soliterně, doslova jako poslední exemplář svého druhu: v knize reprodukováná fotografie z konce 19. století zachycuje původní urbanistickou situaci, jak daný dům uzavírá dlouhou souvislou řadu typově analogických staveb (zjevně se stejně starými jádry), z nichž všechny ostatní zanikly.

Druhý oddíl katalogu čítá rovněž 16 hesel. Sem jsou zařazeny domy, u kterých vyvstává podezření, že jejich nejstarší stavební fáze také mohou pocházet z 16.–17. století, a dále pak domy z 18. století, jež vykazují ještě celou řadu starobylých typologických znaků. Třetí oddíl katalogu o pěti položkách je vyhrazen roubeným polygonálním stodolám. Nejstarší vznikla těsně před třicetiletou válkou, nejmladší na konci 17. století.

Recenzovaná kniha představuje mimořádně důležitý autorský i editorský počín. Její hodnota tkví hlavně v tom, že uveřejňuje mnoho elaborátů stavebněhistorických průzkumů staveb, jejichž význam překračuje regionální hranice. Po ruce ji nutně musí mít každý badatel, stavební historik stejně jako archeolog, zabývající se vesnickou architekturou pozdního středověku a raného novověku. Třebaže je kniha výsledkem dlouholeté práce mnoha lidí, nutno zdůraznit, že nebýt J. Škabradu, neexistovala by. Je vlastně nepředstavitelné, jakým směrem by se obecně ubíral výzkum vesnické architektury bez jeho nedocenitelného vedení. Klasikovo sebevědomí je tak na místě, ale čas pro usínání na vavřínech nenastal.

Jan Kypka

Literatura

- Dreslerová, D. – Kypka, J. – Šulc, J. 2004:* Gotické kachle ze zaniklé vsi Újezdec u Borku. *Archeologie ve středních Čechách* 8, 685–698.
- Gabriel, F. 1994:* Středověká pec ve Zbečně čp. 22. Průzkumy památek 1/1, 21–22.
- Merta, D. – Kolařík, V. – Kmošek, M. 2016:* Archeologický výzkum lidových staveb – roubený dům čp. 97 v Čisté. In: J. Kmošek – Z. Křenková – R. Bryol ed., *Průzkum a dokumentace památek lidové architektury, Rožnov pod Radhoštěm – Sebranice: Valašské muzeum v přírodě – Spolek archaických nadšenců*, 98–113.
- Rykl, M. 2007a:* Příspěvek k výzkumu středověkých světnic. *Průzkumy památek* 14/2, 33–70.
- Rykl, M. 2007b:* Klenuté světnice: pravé a nepravé klenby světnic. In: *Svorník 5. Klenby*, Praha: Sdružení pro stavebněhistorický průzkum, 279–308.
- Rykl, M. 2014:* Světnice jako srdce středoevropského domu. In: M. Dulla ed., *Kapitoly z historie bydlení*, Praha: České vysoké učení technické, 29–60.
- Syrová, Z. – Syrový, J. 1992:* Od poslední (?) jizby k první (?) světnici (na Vysočině). Poznatky z průzkumu v okolí Litomyšle, Vysokého Mýta a Poličky v letech 1988–1990. In: J. Škabrada ed., *Vesnický dům v 16. a 17. století*, Praha: České vysoké učení technické, 111–131.
- Syrová, Z. – Syrový, J. 2004:* Okna a dveře starých vesnických staveb na Vysočině. In: *Svorník 2. Okna a dveře*, Praha: Unicornis, 153–162.
- Škabrada, J. 1977:* Význam domu čp. 22 z Živohoště pro poznání vývoje obytné místnosti pozdního středověku. *Sborník vlastivědných prací z Podblanicka* 18, 175–203.
- Škabrada, J. 1986:* Základní rysy prostorové a konstrukční struktury zemědělské usadlosti pozdního středověku v Čechách. *Archaeologia historica* 11, 395–407.
- Škabrada, J. 1991a:* K možností srovnání středověkého a mladšího vesnického domu v Čechách. In: *Husitský Tábor 10, Tábor: Husitské muzeum*, 67–86.
- Škabrada, J. 1991b:* Roubená klenba. In: M. Radová-Štiková – J. Škabrada, *Příspěvky k poznání středověkého stavitelství*, Praha: České vysoké učení technické, 23–119.
- Škabrada, J. – Syrová, Z. 1989:* Dům čp. 171 v Čisté u Litomyšle. *Archaeologia historica* 14, 325–336.
- Šulc, J. – Kypka, J. – Ježek, M. 2009:* K hospodaření a kultuře bydlení na středočeském statku v raném novověku: příklad z Trněného Újezdu (okr. Kladno). *Archeologické rozhledy* 61, 697–714.
- Vařeka, P. – Rožmberský, P. – Holata, L. – Schejbalová, Z. 2012:* Vesnické zázemí středověké Nové Plzně. *Archaeologia historica* 37/1, 289–318.